

ДРАГОМАНІВКА В ПРОЦЕСІ ОРФОЕПІЧНО-ОРФОГРАФІЧНОЇ НОРМАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Стаття присвячена проблемі становлення вимовних норм української літературної мови у II половині XIX ст.

Драгоманівка, побудована за фонетичним принципом, передає особливості східноукраїнської і західноукраїнської літературної вимови, фіксовані фонетичними системами, що функціонували до 70-х років XIX ст. на Східній і Західній Україні.

Першодруки М. Драгоманова відбивають вимовні риси української мови, що стали орфоепічними.

Ключові слова: вимовна норма, правопис, становлення.

The article is devoted to the problem of Ukrainian pronunciation norms formation in the middle of XIX century is examined.

Dragomanivka which is constructed of phonetic principles reflect peculiarities of East Ukrainian and West Ukrainian literary pronunciation are recorded phonetic orthography systems which functionated before 70 th years of XIX c. in Eastern and West Ukrain.

First printed books of M. Dragomanov reflect pronunciation peculiarities of the Ukrainian language which formed the basis of the modern orthoepy.

Key-words: pronunciation norm, orthography, formation.

Проблема становлення вимовних норм української літературної мови є недостатньо вивченою. Вона актуальна і зараз.

Історія української орфоепії висвітлювалась у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини XIX ст., — П. О. Лавровського, О. О. Потебні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка та ін. Проблемі вивчення процесу становлення орфоепічних норм за пам'ятками присвячені дослідження Б. В. Кобилянського, М. М. Фащенко, М. Л. Микитин. Б. В. Кобилянський, М. М. Фащенко розглядають основні вимовні особливості української літературної мови, відбиті в рукописах Т. Шевченка [7], [22].

М. М. Фащенко у статті “Вимовні особливості української мови в епістолярному жанрі на сторінках журналу “Основа” (1997) характеризує найістотніші риси усного народного мовлення, зафік-

совані в досліджуваних листах. “Українська орфоєпія — теорія і практика” М. М. Фащенко [23] — ґрунтовний аналіз стану сучасної орфоєпії, засвоєння і функціонування вимовних норм сучасної української літературної мови, основою яких є жива народно-розмовна вимова, відбита в пам’ятках старої і нової української літературної мови.

М. Л. Микитин досліджує витворення норм української літературної вимови за пам’ятками кінця XVIII — 60 рр. XIX ст. [10].

Формування орфоєпії тісно пов’язане з виробленням орфографічних правил. Фонетизація правопису, що найбільш інтенсивно прогресувала у II половині XIX ст., сприяла становленню орфоєпічних норм української літературної мови. Процес вироблення фонетичного правопису виразніше простежується у Східній Україні. Він відбитий у послідовно витворених правописних системах І. Котляревського, О. Павловського, П. Куліша, Б. Грінченка.

Нами ґрунтовно досліджувався процес становлення норм вимови приголосних української літературної мови у II половині XIX — на початку XX ст. за писемними пам’ятками, написаними тогочасними фонетичними правописами, зокрема кулішівкою, желехівкою, грінченківкою [26]. На нашу думку, правопис М. Драгоманова, побудований за фонетичним принципом, також відіграв важливу роль у орфоєпічно-орфографічній нормалізації української літературної мови. У монографіях А. А. Москаленка “Нарис історії українського алфавіту і правопису” (1958) та М. А. Жовтобрюха “Мова української преси” (1963) відзначені основні риси цього правопису. Роль драгоманівки в становленні орфоєпічних норм досліджується вперше.

Драгоманівка була вироблена в 70-х роках XIX ст. у Києві групою укладачів словника української мови під керівництвом П. Житецького і вперше застосована М. Драгомановим у його виданнях, що виходили в Женеві після 1876 року [6: 370].

У передмові до збірки “Громада” М. Драгоманов відзначав: “Громада” видається дльа громад тієї країни в царствах Росії і Цісарщини (Австро- Угорщини), на котрій живуть льуде, шчо звать себе українцями, русинами, русняками, а иноді і просто льудьми, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянками, рутенами і т. и.” [3: 5]. Драгоманівкою деякий час користувалися

у Галичині “народовці” й радикали, зокрема І. Франко [17: 357]. Такий правопис застосовано у львівському місячнику “Громадський друг” та альманахах “Дзвін” і “Молот” [6: 370].

М. Драгоманов був оборонцем фонетичного принципу письма. Особливість драгоманівки полягала в тому, що кожен звук передавався окремою літерою [12: 235] за прикладом сербського правопису, “в якому фонетичний принцип найпослідовніше здійснений” [11: 31]. М. Драгоманов підкреслював важливість фонетичних правописів “Граматики малоросійскаго нарѣчія” (1818) О. Павловського, “Русалки Днѣстровои” (1837) [18]. Особливої уваги приділяв “простій народній мові” [18: X]. “Тоді [по виході альманаху “Русалка Днѣстровая”] ще мало хто у Галичині міг зрозуміти, яке справді важне діло — письменство для народу на народній мові” [18: XVIII], — зазначав М. Драгоманов.

Послідовне дотримання М. Драгомановим фонетичного принципу письма дає можливість виявити вимовні риси української мови в першодруках його видань. Завдання даного дослідження — простежити відбиття вимовних особливостей української мови в першодруковій “Переднього слова до “Громади” М. Драгоманова [3].

Об’єкт дослідження — орфоепічні норми сучасної української літературної мови. Ставимо за мету встановити відповідність сучасних орфоепічних норм вимовним особливостям, засвідченим у досліджуваному матеріалі.

Драгоманівка фіксує вживання [и] на місці початкового [і] в словах *инакше* [3: 12, 33], *иноді* [3: 16, 22], *инчих* [3: 20], *між инчим* [3: 31] і под. Така особливість виявлена в харківському виданні “Короткого нарису української мови” О. Синявського (1918): *инші* [20: 3], *инако* [20: 3]. Початковий [и] на місці [і] в певній групі слів властивий українській вимові, фіксується у першодруках ХІХ — початку ХХ ст. У “Проекті нового правопису” (1999) запропонована ця норма письма, що відповідає вимові.

У переважній більшості випадків простежується суфікс *-ува-*: *запродуватись* [3:22], *богувати* [3: 28], *випрацьював* [3: 46] та ін., але й *дьяковали* [3: 34], *скасовала* [3: 38]. У південно-західних говорах, зокрема на Наддністрянщині, послідовно простежується суфікс *-ува-* [1: 227]. Варіант *-ова-* вжитий, очевидно, під впливом

традиційного письма. У “Русалці Дністровій”, у рукописах Т. Шевченка, журналі “Основа” поряд з *-ува-* фіксується й варіант *-ова-*: *годувати* [19: 19], *годовала* [19: 7]; *мандровали* [24: 104], *муровали* [25: 311]; *зваковать* [14: 93], *жаловавъ* [14: 94].

Правопис М. Драгоманова послідовно засвідчує аффрикату [дж] у дієслівних формах, тобто чергування [д] — [дж]: *приладжујучись* [3: 9], *перешкоджа* [3: 32] тощо. Аффриката [дж] наявна й у віддієслівних іменниках: *досліджуваньня* [3: 20]. Чергування приголосних [д] — [дж] є характерною ознакою південно-західного наріччя [2: 16], [1: 346]. У “Русалці Дністровій” така особливість простежується майже послідовно: *розра•ає* [19: 22], *виѣж•ау* [19: 40] та ін. Рукописи Т. Шевченка, часопис “Основа”, у якому друкувалися твори східноукраїнських письменників, фіксують ж на місці дж: *сыжу* [24: 56], *вызжають* [25: 128]; *довужу* [14: 9], *зызжбтися* [14: 14] і под.

Вважаємо, що М. Драгоманов вживав дж, перебуваючи під впливом південно-західних говорів і західноукраїнського правопису. Хоч М. Драгоманов і користувався до 1877 року кулішівкою [12: 236], яка традиційно передавала [дж] через ж у дієслівних формах, він запровадив до свого правопису дж, що й було закріплено орфографічною нормою, а згодом — і орфоепічною.

Дзвінкість приголосних фіксується у досліджуваному джерелі в кінці слова: *громад* [3: 5, 40], *жерев* [3: 40], *раз* [3: 6]; у кінці префікса: *підперати* [3: 27], *підходи* [3: 54]; у середині слова перед глухим: *најдужчих* [3: 10], *вигадки* [3: 24], *стерегтись* [3: 52]. Виявлено і кілька випадків оглушення у похідних словах від “легкий”: *полекшаньня* [3: 18], *влекшујуть* [3: 47] і под., але й *најлегче* [3: 41], *полегша* [3: 48], *легкі* [3: 43]. Збереження [г] перед глухим у даному слові не стало літературною нормою вимови [21: 148]. Зафіксований глухий на місці дзвінкого: *отдавалось* [3: 18]. Таке написання зумовлене, мабуть, впливом старого правопису.

Дзвінкість приголосних передавалась М. Драгомановим під впливом східноукраїнського і західноукраїнського традиційного письма: збереження дзвінких простежується в “Русалці Дністровій” [19], у рукописах Т. Шевченка [24], [25], у журналі “Основа” [13-16]: *солодким* [19: 19], *обсипау* [19: 92], *брызкають* [25: 51], *надто* [14: 6].

Засвідчується префікс *с-* перед літерами на позначення глухих [к], [п], [т], [х]: *посходились* [3: 41], *сказати* [3: 45], *стратила* [3: 54], *спробувати* [3: 61] та ін., але й *зхідньа* [3: 7], *Зхід* [3: 7], *зпинилось* [3: 22], *зклались* [3: 30,31]. Перед [ч] зафіксовані два варіанти — [с-] і [з-]: *счеплена* [3: 13] і *зчепляється* [3: 86]. Варіант [с-] перед [к], [п], [т],[х] простежується в “Русалці Дністровій”: *спечалила* [19: 80], *схитаў* [19: 86], *скамѣнѣлих* [19: 93] і т. п., у рукописах Т. Шевченка: *спеклося* [25: 11], *схильвъ* [25: 39], *скупанее* [25: 264] і т. ін., у творах письменників ХІХ ст., як східноукраїнських, так і західноукраїнських, що й справило вплив на правопис М. Драгоманова.

Таким чином поступово вироблялося правило написання *с* перед *к, п, т, х* та *ф* за сучасними нормами.

Послідовно представлений прийменник *з* перед словами, що починаються літерами на позначення глухих приголосних: *з кінцьа* [3: 14], *з старої* [3: 22], *з чиновницької* [3: 22], *з царем* [3: 39] тощо. “Русалка Дністрова” засвідчує варіантне вживання прийменника *з* — *з/с* — перед літерами на позначення глухих: *з кирниченьки* [19: 17], *з подвіре* [19: 52], *с Козаками* [19: 11], *с Підгір'я* [19: 34]. Така особливість простежується в “Більшій книжці” Т. Шевченка: *зъ Полтавы* [25: 45], *зъ хатиньы* [25: 156], *съ тиждень* [25: 41], *съ квитками* [25: 56]. Варіанти *з* і *с* наявні й в “Основі” [13-16]: *съ панами* [13: 61], *зъ тобою* [13: 63], однак у творах П. Куліша виявлена тенденція до вживання прийменника [с] перед глухими: *съ ханом* [14: 2], *съ крамниці* [14: 10].

Отже, послідовне вживання М. Драгомановим прийменника *з* можна пояснити прагненням створити єдину орфографічну норму.

Приголосний [з] оглушений у префіксі [роз-] перед [к], [п]: *роскидані* [3: 5], *росказувати* [3: 2, 5, 7], *роплодились* [3: 33]. Перед [с],[ш] наявний префікс [роз-]: *розстроїлась* [3: 54], *розшир'ялись* [3: 42], *розсудити* [3: 73].

“Русалка Дністрова”, “Мала книжка” Т. Шевченка засвідчують варіантну вимову [роз-] / [рос-] перед будь-якими глухими приголосними: *росковуют* [19: 131], *розковану* [19: 91]; *розпизнаты* [19: 137], *ропустыло* [19: 165]. У “Більшій книжці” Т. Шевченка в основному вживаний префікс [рос-] перед глухими: *росцвитае* [25: 5], *росповиты* [25: 112], *роскуй* [25: 175] і под. В “Основі”

[13-16] теж виявлена тенденція до вживання варіанта [рос-] у такій позиції. Твори П. Куліша, надруковані в цьому часописі, фіксують [рос-] перед [к], [п], [т], [х], як і перед [с-]: *роспочався* [14: 4], *роскидати* [14: 7] та ін.

Очевидно, М. Драгоманов, орієнтуючись на правопис П. Куліша, на більш-менш усталену правописну практику, вживав варіанти *с-* і *рос-* перед **к, п, т, х**, *з-* і *роз-* — перед іншими літерами.

Послідовно засвідчені префікс *без-* і прийменник *без*: *безперечно* [3: 19, 36], *безпанські* [3: 73]; *без сліду* [3: 64], *без пона* [3: 29], *без того* [3: 46] і т. п. Збереження [з] у прийменнику-префіксі [без] є традиційним. Правопис “Русалки Дністрової” [19], “Основи” [13-16], рукописи Т. Шевченка [24], [25] послідовно фіксують варіант [без]: *безконечна* [19: 116], *безправья* [14: 11], *безталанна* [24: 121], [25: 157].

У кінці складу і слова простежується м’який [р’]: *Харьківщина* [3: 13], *царь* [3: 17, 18, 38], *цисарь* [3:34]. Ця особливість виявлена і в “Русалці Дністровій”: *гирьким* [19: 20], *цукорь* [19: 103], *теперь* [19: 117] і т. ін. Не можна однозначно відповісти, чим зумовлене вживання [р’] М. Драгомановим у такій позиції.

Наддністрянським говіркам властивий твердий [р] у кінці слова [1: 228, 247]. М’якість кінцевого [р’] характерна для слобожанських говірок [5: 161]. А. Кримський зазначає, що [р’] поширений на Лівобережній Україні [8: 116]. Першодруки творів, видані кулішівкою, фіксують варіантні форми — [р] і [р’]: *царь* [14: 2] і *царь* [14: 3]; *матірь* [14: 5], *дзвонарь* [14: 11].

Отже, дана особливість вживання [р’] зумовлена, мабуть, впливом південно-східних говорів — драгоманівка була вироблена в Києві.

Досліджуваний матеріал засвідчує м’якість суфіксальних приголосних [с’] і [ц’]: *Павловським* [3: 7], *руського* [3: 18], *војацькими* [3: 81], *крепацькіј* [3: 15] тощо, але непослідовно: *Новочеркаск* [3: 7], *братского* [3: 26], *Луцку* [3: 11]. Для галицько-буковинської групи говорів характерна твердість [с] і [ц] у суфіксах [ск], [цк] [9: 73]. На місцеву вимову суфіксальних [с] і [ц] орієнтувалися автори “Русалки Дністрової”: *панськіѣ* [19:36], *козацкую* [19: 118] і под., значно пізніше — Є. Желехівський: *батьківский* [4: 14], *грецкий* [4: 158]. Рукописи Т. Шевченка в основному фіксують суфікси [ск] і [ц’к]:

хазяйській [24: 17], *броварського* [25: 91], *козацькою* [25: 43]; [с'к] виявлений в окремих словах: *бендерським* [25: 22], *руськую* [25: 303]. Правопис журналу "Основа" [13-16] засвідчує м'якість [с'] і [ц'] у цих суфіксах: *королівськихъ* [14: 1], *козацька* [14: 3].

Отже, при передачі суфіксальних [с'], [ц'] М. Драгоманов орієнтувався на кулішівку. Винятки зумовлені впливом місцевої вимови, можливо, і впливом російської орфографії.

Позначення асиміляції за м'якістю виявлене в 4 словах: *Кубаньського* [3: 7], *спільці* [3: 8, 10, 12], *місьцях* [3: 26], *повстаньськиј* [3: 71]. В інших випадках не передається: *сонця* [3: 6], *пісні* [3: 16], [3: 42] тощо. У "Русалці Дністровій" [19] асиміляція за м'якістю фіксується в окремих словах: *вѣньцѣ* [19: XVI], *свѣтлоньцѣ* [19: 31]. Засвідчена у "Малій книжці" Т. Шевченка: *враньци* [24: 29], *бальци* [24: 203], *остатьню* [24: 14] та ін.

Вважаємо, що М. Драгоманов передавав уподібнення за м'якістю в тих словах, у яких воно найвиразніше відчувалось у вимові.

Послідовно представлене асимілятивне подовження приголосних: *Поділььу* [3: 9], *помічьчу* [3: 10, 26], *писаньнья* [3: 16] і т. п. М. Драгоманов вживав подвоєні приголосні і в іменниках Р. в. мн.: *бажаньнь* [3: 19], *питаньнь* [3: 99], *виданьнь* [3: 100]. Для наддністрянських говірок не характерне подовження приголосних [1: 201]. У "Русалці Дністровій" [19] подовження не виявлене. Воно фіксується в рукописах Т. Шевченка [24], [25], в "Основі" [13-16]: *пестуваньня* [24: 228], *весилья* [25: 90]; *завзяття* [14: 2].

М. Драгоманов вживав подовжені приголосні, орієнтуючись на східноукраїнські правописні системи, що сприяло виробленню єдиної орфографічної і орфоепічної норми.

Драгоманівка не передавала асиміляції шиплячого звука перед свистячим і свистячого перед шиплячим: *Воронежськіјі* [3: 7], *волошських* [3: 12], *запорожці* [3: 16]; *счеплена* [3: 13], *низчих* [3: 18], *розширяться* [3: 42] і т. ін. Асиміляція свистячого перед шиплячим засвідчена в іменниках із суфіксом *-ин-*: *Цісарщини* [3: 5], *рущини* [3: 34] і т. п. Уподібнення шиплячих до свистячих і шиплячих до свистячих не простежується і в "Русалці Дністровій" [19]. Рукописи Т. Шевченка [24], [25] засвідчують асиміляцію свистячого перед шиплячим: *вкупоци* [24: 33], *смієся* [24: 393], *въ колесоци* [25: 267] і под. В "Основі" [13-16] послідовно представлене тільки

уподібнення свистячого до шиплячого в іменниках із суфіксом *-ин-*: *козащини* [14: 12], *Мазетинщини* [14: 15] та уподібнення [шс'а] до [с':а] ([с'а]) в кінці дієслівних форм: *соромисся* [14: 228], *наісися* [15: 6]. Отже, М. Драгоманов перебував під впливом традиційного правопису.

У досліджуваному матеріалі не виявлене й уподібнення [д] і [т] до свистячих і шиплячих: *всельдського* [3: 51], *старообрядців* [3: 28], *швидче* [3: 37]; *світське* [3: 23], *братства* [3: 25], *братчики* [3: 25], *багатшими* [3: 38] тощо. Асиміляція [т] перед [с'] не передана і в кінці дієслівних форм: *видається* [3: 5], *терпитьсья* [3: 17], *живетьсья* [3: 23] і т. ін. Уподібнення [д] і [т] до [с'] засвідчене в “Русалці Дністровій” поодинокими випадками: *люцко*^о [19: 46], *богацького* [19: 26], *розільеця* [19: 65], *ляцькіѣ* [19: 131]. Східноукраїнський правопис передавав тільки асиміляцію [т] перед [с?] у кінці дієслівних форм, що простежується у творах Т. Шевченка: *забудеця* [24: 45], *діеця* [25: 5], *покватиця* [25: 57] і под., в “Основі”: *вьетця* [15: 10], *всмїхнетця* [15: 9] та ін.

Вважаємо, що М. Драгоманов не передавав асимілятивних змін під впливом традиційного письма, прагнув створити єдині правописні норми. Не передано цих змін і нині чинним правописом.

Непоследовно передана дисиміляція [кт]>[хт]: *ніхто* [3: 23], *хто* [3: 38] і *кто* [3: 35]; [кр]>[хр]: *нехриста* [3: 27], *христове* [3: 29] і *крестьянські* [3: 16], *крестьяне* [3: 21]. Така особливість простежується і в “Русалці Дністровій”: *хрест*^о [19: 92] і *крещачим* [19: XVI]. Звукосполучення [кр] згодом фіксував і Є. Желехівський: *крест* [4: 378], *Крещатик* [4: 378]. Варіантні написання виявлені в рукописах Т. Шевченка: *хреста* [25: 17] і *на кресті* [25: 285]. Дана особливість драгоманівки зумовлена впливом старого традиційного українського письма.

Непоследовність простежується і в передачі спрощення груп приголосних: *протестанства* [3: 27], *індепенденства* [3: 27] і *жалостні* [3: 15], *користніше* [3: 87]. Спрощення фіксується непоследовно і в “Русалці Дністровій”: *сердце* [19: IV], *честних* [19: 116] і т. ін.; і в рукописах Т. Шевченка: *щастливый* [24: 182], *почестного* [25: 316] і т. ін., і в “Основі”: *намістника* [14: 9]. Желехівка майже не засвідчує спрощення в групах приголосних. Очевидно, М. Драгоманов передавав спрощення в тих словах, у яких воно

виразно відчувалось у вимові, в інших випадках — орієнтувався на традиційну орфографію.

У переважній більшості випадків фіксується звук [ф]: *реформація* [3: 26], *фактично* [3: 53], *федеральних* [3: 59] і т. д., але в 4 словах виявлене звукосполучення [хв] замість [ф]: *Хведосію* [3: 7], *хвастівського* [3: 11], *Кирило-Мехводієвському* [3: 18], *парахвію* [3: 31]. Мабуть, у цих словах [хв] передане відповідно до живої вимови. Т. Шевченко в основному писав **хв** на місці **ф**: *хварбами* [24: 284], *Хвастови* [24: 396].

Отже, першодрук вступного слова М. Драгоманова [3] відбиває вимовні особливості, що стали орфоепічними, значною мірою. Послідовно простежується: чергування [д] — [дж] у дієслівних формах; збереження дзвінкості приголосного звука в кінці слова, у кінці префікса перед глухим, у середині слова перед глухим; префікс [рос-] перед [к], [п]; асимілятивне подовження приголосних; асиміляція свистячих перед шиплячими в іменниках із суфіксом *-ин-*. За винятком окремих слів засвідчується: дієслівний суфікс [-ува-]; префікс [с-] перед [к], [п], [т], [х]; м'якість суфіксальних [с'] і [ц']. У деяких випадках представлена асиміляція за м'якістю. Асиміляція свистячих перед шиплячими і шиплячих перед свистячими, уподібнення [д] і [т] до свистячих і шиплячих не виявлені в досліджуваному джерелі, оскільки автор орієнтувався на традиційну орфографію.

Можемо констатувати, що драгоманівка передає особливості східноукраїнської і західноукраїнської літературної вимови, фіксовані фонетичними правописними системами, що функціонували до 70-х років ХІХ ст. на Східній і Західній Україні, зокрема правопис “Русалки Дністрової” і правопис П. Куліша.

Правопис М. Драгоманова побудований за фонетичним принципом. Фонетизація правопису у Східній і Західній Україні сприяла виробленню єдиних орфографічних і орфоепічних норм української літературної мови.

Отримані результати можуть бути використані при продовженні вивчення історії української орфоепії, процесу формування вимовних норм української літературної мови, у розробці питань літературної вимови.

1. *Атлас української мови*: В 3 т. — К., 1988. — Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.
2. *Бевзенко С. П.* Діалектні групи і говори української мови. — Одеса, 1975.
3. *Громада*. Українська збірка впорядкована Михаїлом Драгомановим. — Женева, 1878.
4. *Желеховский С.* Малоруско-німецький словар. — Львів, 1886. — Мюнхен, 1982. — Т. 1.
5. *Жилко Ф. Т.* Говори української мови. — К., 1958.
6. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси. — К., 1963.
7. *Кобилянський Б. В.* Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. — Львів, 1971.
8. *Крымский А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. — М., 1908. — Т. 2.
9. *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори. — К., 1990.
10. *Микитин М. Л.* Становлення орфоепічних норм української літературної мови (кінець XVIII — 60-і рр. XIX ст.): Дис. канд. філол. наук. — Одеса, 1996.
11. *Москаленко А. А.* Нарис історії українського алфавіту і правопису. — Одеса, 1958.
12. *Огієнко І. І.* (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — Вінніпег, 1949. — К., 1995.
13. *Основа*, 1861. — Февраль.
14. *Основа*, 1861. — Мартъ.
15. *Основа*, 1861. — Апрѣль.
16. *Основа*, 1861. — Іюнь.
17. *Плющ П. П.* Історія української літературної мови. — К., 1971.
18. *Повісті Осипа Федьковича*. З переднім словом про галицько-руське письменство Михайла Драгоманова. — К., 1876.
19. *Русалка Днѣсторовая*. — Будим, 1837.
20. *Синявський О.* Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харькові 1917 року. — Харків, 1918.
21. *Тоцька Н. І.* Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. — К., 1981.
22. *Фащенко М. М.* Шевченко і становлення норм української орфоепії // Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. — Одеса, 1989. — Ч. II.
23. *Фащенко М. М.* Українська орфоепія — теорія і практика // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1999. — Вип. 6.
24. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. — К., 1989.
25. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. — К., 1989.
26. *Шонц О. П.* Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у II половині XIX — на початку XX ст.: Дис. канд. філол. наук. — Одеса, 2000.